

הרב משה רחימי

סמיכות פרשיות בפירושו של ספורנו לתורה**ראשי-פרקים**

א. קשר של סיבה ותוצאה	ג. מבנה פרשייה
1. קשר של סיבה ותוצאה באירועים	1. מבנה פנימי של חלקי פרשייה
2. קשר של סיבה ותוצאה במצוות	2. רצף פרשיות
ב. סמיכות עניינים	ד. סיכום
	רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

⌘ ⌘ ⌘

מידת סמיכות הפרשיות היא מהמידות הפרשניות שחז"ל¹ ופרשני ימי הביניים² השתמשו בהן בפירוש התורה. מידה זו מייחסת טעם ומשמעות לכתבתן של שתי פרשיות בסמיכות זו לזו, וקשר יש לה עם מידת 'אין מוקדם ומאוחר', באשר שתייהן עוסקות במיקומה של הפרשייה בתורה. בעוד שמידת מוקדם ומאוחר מחפשת את הסיבה לכתובה הסוטה מסדר ההתרחשויות ולא כתיבת הפרשה במקום הראוי לה מבחינה כרונולוגית, מידת הסמיכות תוהה על מקומה של הפרשה בסמיכות לחברתה.³

ר' עובדיה ספורנו (איטליה, 1470-1550) השתמש בפירושו לתורה בשני טיפוסים של סמיכות. בראשון עמד הפרשן על הקשר המיידית-המקומי בין פסוקים או פרשיות; ובשני ביקש להראות את המבנה של היחידה הגדולה, דהיינו, להציג את מבנה הפרשייה ואת הקשרים הפנימיים שבין חלקיה, או לשרשר רצף של פרשיות ולחשוף את הקשרים הקושרים אותן למסגרת רציפה אחת.

בפירושים אלו ניתן לאפיין שני הסברים-סיבות לסמיכות ולקשר שבין הפרשיות או הפסוקים בתורה. הראשון הוא קשר של סיבה ותוצאה, היינו ששני

* מאמר זה הוא עיבוד מתוך עבודת מחקר על פירוש ר' עובדיה ספורנו לתורה הנכתבת באוניברסיטת בר אילן בהדרכת פרופסור א' טויטו ופרופסור ש' רגב.

1. כגון: בבלי ברכות סג,א; יבמות ד,א.
 2. גוטליב, סמיכות, עמ' 205-207 והערות 7-10; גוטליב, רמב"ן, עמ' 41-43 והערות 1-2, 7-8.
 3. ביבליוגרפיה נוספת על מידת סמיכות פרשיות, ראה גוטליב, סמיכות, עמ' 219, הערה 48.
 פרנקל, אגדה, עמ' 183: "נדון כאן בשתי דרכי דרשה המנוגדות זו לזו, ומשלימות זו את זו - 'סמיכות פרשיות' ו'אין מוקדם ומאוחר בתורה'." על היחס שבין שתי מידות אלו, ראה גוטליב, רמב"ן, עמ' 42-43, הערה 6.

אירועים או חוקים סמוכים זה לזה בשל היות השני נגרם מהראשון. השני הוא קשר עניינים - קשר שאינו בין אירועים, אלא בין עובדות או רשימות הסמוכות בשל החלטת עריכה, ללא קשר של סיבה ותוצאה. בסוג זה תר הפרשן אחר המניעים הספרותיים-תוכניים, אשר הסמיכו פרשייה לחברתה.

א. קשר של סיבה ותוצאה

1. קשר של סיבה ותוצאה באירועים

בדוגמאות מסוג זה ההנחה היא שסדר האירועים הוא כסדר כתיבתם, והפרשן מבקש לחשוף את הסיבה ואת המסר שבסמיכות הופעתם בתורה.

בראשית כא,א: פקידתה של שרה סמוכה לתפילתו של אברהם על נשות אבימלך (ברא' כ,יז-יח). אין ציון זמן בסיפור פקידת שרה בסגנון "ויהי אחר הדברים האלה", שיקשור אותו למעשה הקודם. אדרבה, ה' פקד את שרה "כאשר אמר", ואמירה זו קדמה הרבה לפני כן (ברא' יח). ספורנו מפרש, על סמך ו"ו החיבור, שהפקידה היא תוצאה של התפילה:

וה' פקד - אברהם התפלל בעד אבימלך, וה' פקד את שרה, כאמרו "וה'

שב את שבות איוב בהתפללו בעד רעהו" (איוב מב,ק).⁴

ספורנו מפרש את הסמיכות כמעשה ותוצאה, ואגב כך גם שוזר מוסר השכל על אודות חשיבות התפילה והערבות ההדדית.

בראשית כג: הסמיכות של מיתת שרה לפרק כב, פרשת העקידה, נדרשה בחז"ל ובפרשנות כיחס של סיבה ותוצאה - "ונסמכה מיתת שרה לעקידת יצחק, לפי שעל ידי בשורת העקידה שנזדמן בנה לשחיטה וכמעט שלא נשחט, פרח נשמתה ממנה ומתה."⁵ בעיני ספורנו (כג,ב), מדרש זה הינו מדרש רחוק מפשט הכתוב,⁶ ולכן דרש את הסמיכות לחלקו האחרון של פרק כב, היינו הולדת רבקה.

ותמת שרה - אחר שנולדה רבקה הראויה למלא מקום שרה, ושנדע זה

לאברהם, מתה שרה, כאמרם ז"ל 'שאיך צדיק נפטר מן העולם אלא אם

כן נולד צדיק כמותו, שנאמר 'וזרח השמש ובא השמש" (קהלת א,ה).

4. כך גם רש"י ור"י אברבנאל על פי בבלי בבא קמא צב, א - "אמר ליה רבא לרבה בר מרי: מנא הא מילתא דאמור רבנן, כל המבקש רחמים על חברו והוא צריך לאותו דבר, הוא נענה תחילה? אמר ליה: דכתיב 'וה' שב את שבות איוב בהתפללו בעד רעהו'..."

5. רש"י לברי' כג, ב, על פי בראשית-רבה נח, ד.

6. ממדרש זה נובע, שיצחק היה בן 37 בעקידה ורבקה היתה בת 3 שנים בנישואיה.

סיבה ותוצאה המכוונת ביד האל, המעידה על ההמשכיות שבמשפחות אבות האומה ועל הרצף של המסר והייעוד העתידיים.

בראשית לז-לט: סיפור יהודה ותמר (לח) משולב באמצע סיפור יוסף ומכירתו (לז; לט). מיוחדותה של התופעה וייחודה הניעו את הפרשנים להסבר הסמיכות.⁷ בסוף פרק לז נאמר שיעקב מיאן להתנחם על מכירת יוסף שנעשתה בעצת יהודה. רש"י, בעקבות המדרש ובעיבודו, מפרש בשני מקומות את סמיכות הפרשיות: "ללמד שהורידוהו אחיו מגדולתו כשראו בצרת אביהם אמרו אתה אמרת למכרו"; "חוזר לענין ראשון אלא שהפסיק בו כדי לסמוך ירידתו של יהודה למכירת יוסף."⁸ ספורנו רואה פירוש זה כפירוש דרשי, הן משום שמפרש את הפועל "וירד יהודה מאת אחיו" (לח, יב) בדרך מטאפורית, ירידה מוסרית, והן משום שהמדרש משלים דו שיח בין יהודה ואחיו שאינו קיים בפסוק. ספורנו (לח, א) עומד על הסמיכות, ומפרשה בדרך אשר יש בה מן ההגיון המקראי הפנימי, וקרובה היא למתודת הפשט. הסמיכות מביעה סיבה ותוצאה, מעשה ועונשו בדרך של מידה כנגד מידה.

ויהי בעת ההיא - באותו הזמן שנמכר יוסף למצרים בסיבת עצת יהודה שאמר למכרו ולא אמר להשיבו ושיכל את אביו, חל על יהודה פרי מעלליו, והוליד שני בני מות ונשאר שכול משניהם. לעומת זאת, את סמיכותו של פרק לט לפרק לח מפרש ספורנו (לט, א) כהתרחשות של אירועים מקבילים ללא זיקה של סיבה ותוצאה, ואינו נזקק לדרשת הכתוב.

ויוסף הורד - בזמן אחד בעצמו ירד יהודה מאת אחיו, וקרה לו מה שכתב למעלה, ובאותו הזמן בעצמו יוסף הורד. **שמות יז, ח:** "ויבא עמלק וילחם עם-ישראל ברפידים". פרשייה זו כתובה לאחר תלונות בני ישראל על המים (יז, א-ז). רש"י בעקבות המדרש, מפרש את הסמיכות שבין פרשת עמלק לפרשת המים עם דגש על פסוק ז: "ועל נסתם את ה' לאמר היש ה' בקרבנו אם אין", דהיינו, שעונש עמלק הוא על חוסר הכרה של העם בה' ובחסדיו. "תמיד אני ביניהם ומזומן לכל צרכיכם, ואתם אומרים 'היש ה' בקרבנו אם אין?!' חייכם שהכלב בא ונושך אתכם."⁹ גם ספורנו מפרש את הסמיכות כסיבה ותוצאה, מעשה ועונש אלוהי בעקבותיו. הפסוקים מצייגים שני

7. תופעה דומה בפירושו לדב' י, א-יב: סיני, משכן - מות אהרון - סיני, משכן.

8. רש"י לבר' לח, א, על פי בראשית-רבה פה, ב ורש"י לבר' לט, א.

9. רש"י לשמ' יז, ח.

רבדים של חטא, הדרישה-המריבה על המים והניסיון את ה'. בעוד שרשיי הדגיש בפירושו את החטא הגדול יותר, בחר ספורנו (יז,ו) להציג בעקיפין את הדרישה למים, שהיא אנושית ומובנת יותר. כך מקהה ספורנו את הביקורת על ישראל, ואף מסב את עיקר האשמה על עמלק, שלא נהג בהגינות בנצלו מצב חלש של העם.

ויבא עמלק - לקול מריבה וצמאון, כאמרו "ואתה עייף ויגע" (דברים כה,יח).¹⁰

לסיכום נאמר שניתן לשקף מהדברים לעיל את שיטתו של ספורנו בשימוש במידה זו ביחס לסמיכות אירועים. מהדוגמאות עולה שהקשר שבין שתי הפרשיות הוא קשר סמוי, אשר הקורא אינו מקשר ביניהן מדעתו, אלא בעזרת הפירוש. בכל הדוגמאות הקשר בין הפרשיות הוא קשר של סיבה ותוצאה, קשר שיש בו הגיון פנימי ומיישב את שאלת הסמיכות על דרך הקרובה בעיני הפרשן לפשט. קשר זה הינו רציונאלי הגיוני, על מנת שיתקבל על דעת קוראיו בדור הרנסנס. כמו כן, בכל פירוש כזה המסביר סמיכות, ספורנו שוזר מסר דתי-חינוכי לקוראיו: הצדק האלוהי, שכר ועונש (בראשית לז; שמות יז); זכות ומעלת האבות (בראשית כא-כב); זכות ומעלת ישראל (שמות יז) ושמירת מצוות (בראשית כא).

בהקדמתו לפירוש התורה מציג ספורנו את המניעים שלו לכתיבת הפירוש. מניע מרכזי הוא טענותיהם של "המתווכחים" נגד התורה, אשר אינה כתובה כסדר הראוי.

[בני עמו]... היו כחולמים בקרב עמים, קרבו ויאתיון כמתווכחים, באמנם... ומה יועיל רוב סיפורה, עם קדימת המאוחר בקצתה... ונחנו מה נצטדק כי יקום אל, וכי יפקוד על דבר כבוד שמו, הלא בהגיד נפלאות מתורתו... בסיפורה וסדרה המורה לצדקה גודל השם יתברך וטובו, ובחלוקת ספריה וסיומם.¹¹

ספורנו מציב מטרה להסביר בפירושו את מקומם וסמיכותם של פרשיות. בסמיכות של אירועים מאתר ספורנו את הסדר הכרונולוגי, מפרש על פי סיבה

10. י' גוטליב בהסתמך על נ' ליבוביץ מעיר, שבמקרה זה יש סמיכות גיאוגרפית, ולכן כנראה גם סמיכות כרונולוגית, ראה גוטליב, רש"י, עמ' 156. לפי גישה זו, למרות הסמיכות הכרונולוגית, ספורנו מוסיף פירוש על פי מידת סמיכות הכתובים, כדי לגולל אשמה על עמלק ולהצדיק את עונשו הכבד.

11. גוטליב, ביאור, עמ' ג: הקדמת ספורנו לתורה.

ותוצאה עם הגיון רציונאלי (אף אם סובייקטיבי), וממלא בכך חסר של קשר שבין הפרשיות. בעיני הפרשן הסבר סמיכות בדרך זו הוא הסבר על דרך הפשט ההגיוני, המתאים לקהל קוראיו בדור הרנסנס. במקרים בהם דרשת הסמיכות אינה קרובה לפשט, נמנע ספורנו מלהשתמש בה.¹²

2. קשר של סיבה ותוצאה במצוות¹³

ויקרא יב-יג: בפרק יב דנה התורה בהלכות טומאת היולדת ובתהליך טהרתה. פרק יג פותח בדיון בדיני הצרעת. ספורנו (יג,ב) מפרש את הסמיכות שבין ההלכות כקשר של סיבה ותוצאה.

אדם כי יהיה בעור בשרו - וזה יהיה ברוב אם לא יטהר הזרע מדם הנדות.

מבחינה רפואית, מי שאינו מקפיד על מצוות הטומאה והטהרה בחיי האישות, סופו ללקות במחלת הצרעת. בפירוש זה שוזר ספורנו הסבר, שלדידו הוא הסבר רפואי רציונאלי ("וזה יהיה ברוב"), להלכות טומאה וטהרה. נראה כי בדבריו של ספורנו יש גם מסר דתי-חינוכי לקוראיו, ודירבון לשמירת הלכות הטהרה.

ויקרא כ,ז-כז: ספורנו רואה את מבנה הפרשייה באופן הבא: כותרת הדורשת "והתקדשתם והייתם קדשים... אני ה' מקדשכם" (פס' ז-ח), אשר ספורנו (כ,ז) סבור שמכוונת היא לעניין איסורי עריות - "והתקדשתם, בפרישה מן העריות..."¹⁴ - איסור קללת אב ואם (פס' ט) ופרשת עריות (פס' י-כז). ספורנו (כ,ח-ט) מפרש את הזכרת עניין המקלל אביו ואמו בסמוך ובתוך איסורי העריות על פי סיבה ותוצאה. לפני הירידה לפרטי מצוות העריות בוחרת התורה לרמוז על ידי הסמיכות לתוצאה של אי שמירת מצוות אלו.

ושמרתם את חקותי ועשיתם אותם - ... כי אם לא תתקדשו אתם ימרו גם הבנים בלי ספק בהיותם נולדים בחטא... כי איש איש אשר יקלל, והאות על שאני מקפיד כל כך שתהיה הקדושה בזרע, שהרי ענשתי מיתת

12. לדוגמה: במ' ח,ב; יב,א; כ,א. בשונה מרש"י שהלך בעקבות המדרשים ופירש על פי מדרש הסמיכות.

13. הכוונה לקשר שבין האירועים, הסיטואציות בחיים המשתקפות מהחוק והמניעות את חקיקתו.

14. בניגוד לרש"י, ראב"ע ורמב"ן (כולם לפס' ז), אשר רואים בפסוק זה סיכום של הפרשייה הקודמת, פרשיית עבודה זרה.

בית דין את המקלל הוריו, שזה יקרה על הרוב בהיות פסול בזרע... ואיש כזה לא ישמור חוקים ומשפטים, כי לא יקבלם מאביו ומאמו כלל. גם בפירוש זה נראה שספורנו מתכוון למסור מסר דתי-חינוכי בנושא שבני דורו לקו בשמירתו.¹⁵

ויקרא כו,א-ב: "לא-תעשו לכם אלילים... את-שבתתי תשמרו." שני הפסוקים על איסור עבודה זרה ושמירת השבת נסמכו לפרשייה הקודמת, העוסקת בישראל שנמכר לגר תושב או לעקר משפחת גר (כה,מז-נה). רש"י בעקבות המדרש פירש על פי סמיכות הפרשיות,¹⁶ ביחס להתנהגות המצופה מישראל הנמכר.¹⁷ ספורנו אינו מתעניין בעבד, באדם הפרטי, אלא מפרשו על פי הכתוב (לשון רבים), על ישראל בגלות. סמיכות זו מציגה מטאפורה המעבירה מסר מחנך לעם ישראל לדורות. יש בפירושו סיבה ותוצאה על דרך ההנגדה. העבד מלמד את עם ישראל כיצד אסור להם להתנהג בגלות ובכך מעביר הן מסר חינוכי-דתי והן מסר אנטי נוצרי, שהאל לא נטש את ישראל גם בגלותם.¹⁸

שמות לא: בפסוקים א-יא מצווה התורה על הכנת המשכן וכליו, ובסמוך מצווה על שמירת השבת. ספורנו (לא,יג) בעקבות רבים מהפרשנים,¹⁹ מפרש סמיכות זו כזיקה של סיבה ותוצאה על דרך ההנגדה. אכן יש להזדרז בהכנת המשכן וכליו, אך התוצאה המוטעית עלולה להיות חילול השבת למען מטרה נעלה זו. הסמיכות, ביחד עם מילת ההנגדה 'אך' (פס' יג), מלמדת -

אף על פי שצויתי על מלאכת המשכן, מכל מקום את שבתותי תשמורו, ולא תדחו אותן בשבילה. כי אות היא ביני וביניכם, ואם תקלקלו זה האות אין שום מקום לעשות משכן לשכני בתוככם.

15. סגנון הביטויים "יקרה על הרוב", "זוהי יהיה ברוב" (בדוגמה הקודמת) מעיד על היותם של דוגמאות אלו חלק ממצייאות החיים של בני דורו.

16. כך גם ראבי"ע על פי ספרא, בהר טו, ו: "כנגד זה הנמכר לעכו"ם הכתוב מדבר, שלא יאמר הואיל ורבי עובד עכו"ם אף אני אעבוד עכו"ם." בנוסף לסמיכות שבין הפרשיות, רש"י מפרש את מבנה פרק כה כשרשרת עניינים הקשורים והגוררים זה את זה.

17. למרות לשון הרבים "לא תעשו", "תשמרו" שבפרק כו, לעומת לשון היחיד שבפרק כה. 18. בפירוש לשם' לדי; וי' כה, יח; כו, יח; כח; דב' לא, יח; לב, יט, כו; לג, כט; גוטליב, כתבי, עמ' פה: פירוש ספורנו לתה' יד, ז; עמ' קנט: פירוש ספורנו לתה' עוב, עמ' רלג-רלד: פירוש ספורנו לתה' קכד, ב-ח; כוונות התורה, עמ' שפז, ס"י כו. ראה גם רגב, גאולה, עמ' 276-277: רעיון הגלות כדין שיש בו חסד בתפיסתו הפרשנית של ספורנו; עמ' 285: קיומם של ישראל בגלות מעיד על אהבת והשגחת האל.

19. רש"י, רשב"ם, ראבי"ע, רמב"ן, חזקוני ורי"א על פי מכילתא, ויקהל א.

ספורנו (לא, יג-טו) מאריך בנימוקים ובהסברים לפירושו זה, שבעיניו הוא פשט המקראות, הן בגלל מילת ההנגדה 'אך', והן בגלל ההסברים הלוגיים המעוגנים בהגיון, אשר בהם מנמק ספורנו באריכות את איסור חילול השבת, אף לצורך מטרה נעלה. נראה כי באריכות זו מבקש ספורנו להעביר מסר מחנך לקהל קוראיו, שלא הקפידו באופן מלא על מצוות השבת,²⁰ בדבר ערכה ומעמדה של מצוות השבת.

לסיכום, ניתן לראות מהדוגמאות שבסמיכות שבין המצוות נקט ספורנו בגישה כמו בסמיכות אירועים, והסביר את הקשר שבין הפרשיות על פי סיבה ותוצאה עם הגיון רציונאלי. אמנם רובם המוחלט של המדרשים המסבירים את הסמיכות שבין המצוות עושים זאת על פי קשר של סיבה ותוצאה, אך ספורנו בחר רק את אלו אשר מראים מכנה משותף בין המצוות הסמוכות וקשר לוגי ביניהן. פירוש הסמיכות בדרך זו הינו פירוש הקרוב לפשט ולרוח הרציונאלית של בני דורו. לעומת זאת, פירושים שאינם בעלי איפיונים אלו ודרשת הסמיכות אינה קרובה לפשט, נדחו על ידי ספורנו. לדוגמא:

במדבר ו: פרשת נזיר - "למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה, לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין".²¹ המדרש רוקם קשר רופף של סיבה ותוצאה בין שתי פרשיות הלכתיות הרחוקות זו מזו תכלית הריחוק,²² ועל כן נדחה על ידי ספורנו. לעומת זאת, ספורנו (ו, ב-ג) מפרט את היתרונות הגלומים בניירות מאוזנת ומסביר את החיוב שבה באופן לוגי רציונאלי, ללא זיקה לפרשת סוטה.

להיות נזיר ופרוש מן התענוגים המורגלים... אבל יפריש עצמו מן היין,

שבזה הוא ממעט את התיפלה מאד ומכניע יצרו.²³

סוג אחר של מדרשי סמיכות במצוות, שספורנו נמנע מלהזכירם בפירושו, הם מדרשי ההלכה, הלומדים את פרטי ההלכה ואופן קיומה על פי מידת הסמיכות לפרשייה אחרת.²⁴

20. רות, היהודים, עמ' 33.

21. בבלי ברכות סג, א; סוטה ב, א; רש"י לבמ' ו, ב.

22. ראה גוטליב, רש"י, עמ' 159, הערה 48.

23. דוגמאות נוספות למדרשים הקושרים בין פרשיות הרחוקות זו מזו בתוכן ושאינן ביניהם קשר לוגי, שספורנו לא פירש על פיהם: במ' טו, יז-כו: מצוות חלה ואיסור עבודה זרה, ויקרא-רבה טו, ו. דב' כא: אשת יפת תואר, אשה שנואה, בן סורר ומורה, תנחומא כי תצא א; רש"י לדב' כא, יא. דב' כב: שילוח הקן, בית חדש, מצות מעקה, כרם, שדה ושעטנו בבגדים, תנחומא כי תצא א; רש"י לדב' כב, ח.

גישה פרשנית זו, הנמנעת מלהזכיר כל פירוש העוסק בפרטי ההלכה, נובעת משתי סיבות. הראשונה קשורה לשיטתו העקבית של ספורנו, שלא לכלול בפירושו שום פירוש העוסק בפרטי הלכה. סיבה שנייה קשורה בנושא דיונו, היינו בגישתו של ספורנו לנושא הסמיכות בעניינים הלכתיים. ממכלול הדוגמאות שהובאו לעיל מתחום המצוות, ניתן להסיק, כי ספורנו, כמו ראב"ע,²⁵ מחלק בין הצד המשפטי-הלכתי בסמיכות המצוות לבין הצד הספרותי. מבחינה הלכתית, כל מצוה עומדת בפני עצמה, ולכן אין לזיקה של סיבה ותוצאה למצוה הסמוכה לה כל משמעות הלכתית, ואין ללמוד הלכה למעשה מסמיכות זו. עם זאת סבור ספורנו שמן הבחינה הספרותית, לא יתכן שהמצוות כתובות בתורה באופן שרירותי ללא כל זיקה רעיונית ביניהן. הפרשן יתור אחר המכנה המשותף והקשר הרעיוני שבין המצוות הסמוכות, וינסה להציג את אחדות הנושא.²⁶ פרשנות זו, המבוססת על ניתוח ספרותי עם קשר לוגי-רציונאלי, המציגה את אחדות הנושא בפרשייה, היא פרשנות של פשט המתאימה לספורנו ולקהל קוראיו.²⁷

ניתן לסכם את שיטתו של ספורנו בנושא סמיכות בין המצוות, שכל מדרש הלומד פרטי הלכה למעשה מהסמיכות לא הובא בפירושו. לעומת זאת, ספורנו רואה חשיבות לאתר את הקשר הרעיוני שבין מצוות סמוכות (אחדות הנושא) כחלק משאיפה להראות את ההגיון שבסדר בתורה. פירושים אלו משתמשים בכלי הפשט, ויש בהם את המרכיב הלוגי של סיבה ותוצאה. בפירושים אלו, המציגים את הקשרים שבין המצוות הסמוכות כאחדות הנושא, מצליח ספורנו לעמוד באתגר של בני דורו "המתווכחים" נגד התורה,²⁸ ולהציגה במתודה המקובלת עליהם כבעלת סדר, אפילו בחלק ההלכי שאין בו את המימד

24. לדוגמה: וי' יט,ג: שמירת שבת ומורא אב ואם, בבלי יבמות ה,ב; דב' כב,יב: מצוות ציצית ואיסור כלאיים, בבלי יבמות ד,א.

25. גוטליב, סמיכות, עמ' 206-211.

26. ראה סימון, ראב"ע, עמ' 31; גוטליב, סמיכות, עמ' 211-212.

27. כך ניתן לנתח את שלוש הדוגמאות לעיל, העוסקות בסמיכות בין מצוות וספורנו פירש את הסמיכות על הבסיס הרעיוני: וי' יב, כ; כו. דוגמאות אלו הן על מצוות בודדות והזיקה של סיבה ותוצאה שביניהן היא המציגה את אחדות הנושא בפרשייה. להלן נדון בגישתו הפרשנית של ספורנו ביחס לקשרים ולאחדות הנושא ברצף של פרשיות, בהיקף רחב יותר.

28. גוטליב, ביאור, עמ' ג: הקדמת ספורנו לתורה.

הכרונולוגי. זאת בנוסף לכך, שבכל פירוש כזה טמון מסר חינוכי-דתי המכוון לקוראיו.²⁹

ב. סמיכות עניינים

סמיכות עניינים היא קשר בין עובדות או רשימות בתורה, הסמוכות זו לזו או המשולבות בתוך סיפור או הלכה. סמיכות זו אינה נובעת מזיקת סיבה ותוצאה, אלא בשל עריכה בעלת מטרה ומגמה ספרותית הנושאת עמה מסר. בסוג זה תר הפרשן אחר המניעים הספרותיים-תוכניים, אשר הסמיכו פרשייה לחברתה.

בראשית לה, כב-כג: "וילך ראובן וישכב את-בלהה פילגש אביו וישמע ישראל [פיסקא באמצע פסוק] ויהיו בני יעקב שנים עשר. בני לאה בכור יעקב ראובן...". לאחר סיפור הולדת בנימין (פס' טז-כ) ראוי היה לכתוב את רשימת בני יעקב, אך התורה מקדימה לכך את ספור ראובן ובלהה. ועוד, ההפסקה בסיפור (בתוכן ובצורת הכתיבה) והמעבר הפתאומי לרשימת בני יעקב יוצרים תופעה מיוחדת בכתיבת התורה. שאלת מקומה של פרשיית ראובן במקום זה ויחסה לרשימת בני יעקב העסיקה את הפרשנים לפני ספורנו.³⁰ ספורנו רואה את הקשר שבין שני העניינים כקשר של הנגדה. אף על פי שחטא ראובן, מנוי הוא בין השבטים, ואף את בכורתו לא איבד. ספורנו (לה, כב) מפרש את הופעת סיפורו של ראובן כמבטאת מסר אלוהי לקוראיו בשלושה מעגלים. הראשון, מעמדו של ראובן, אחד משבטי ישראל, אבות האומה, לא נפגם בעיני ה', וממילא גם לא בעיני הקורא. השני, כוחה וערכה של התשובה בתיאולוגיה היהודית ויכולתה לשנות מצבים קשים של חטא. השלישי הוא מסר אנטי נוצרי בדבר בכורת ישראל ומעמדם על אף חטאם. ראובן הוא בבואה של ישראל

29. דוגמה המציגה היטב את דרכו של ספורנו לאתר את אחדות הנושא גם בפרשייה הלכתית נמצאת בפירושו לפרשיות בדב' טז, יח - יז, יג. ספורנו מחלק קטע זה לשלושה חלקים: שופטים ושופטים (טז, יח-כ); אשרה, מצבה ומום בקורבן (טז, כא - יז, א); ענייני שופטים ובתי דין (יז, ב-ג). ראשית, מראה ספורנו (יז, א) את הנושא המאחד את הקטע השני - "הביא שלשה דומים מענין דברים שהם נאים כפי החוש ונמאסים מפני מומם הרוחני". כעת פונה ספורנו (שם) להסביר, כיצד פרשייה זו, המוקפת בפרשיות שופטים ובתי דין מלמעלה ומלמטה, אף היא שייכת לנושא זה, ושלושת המקרים "שהם נאים כפי החוש ונמאסים מפני מומם הרוחני" הינם אנלוגיה להלכות השופטים ומלמדים עליהן.

30. בבלי שבת נה, ב; רש"י ורמב"ן לבר' לה, כב.

החוטאים,³¹ שיעשו תשובה וישבו למעמדם בעיני האל ('בדיני שמים'), ובכל אופן לא איבדו את בכורתם, כטענת הנצרות.³²

וישמע ישראל, ויהיו בני יעקב שנים עשר - אף על פי ששמע, לא הפילו ממנין בניו, כי לא היה ספק אצלו שעשה תשובה לאלתר, ולא נעדר ממנין בני יעקב העתידיים להתקיים בעקב ובסוף כל האומות. בכור יעקב ראובן, שלא נפל מן הבכורה בדיני שמים מפני התשובה המגיעת עד כסא הכבוד.

שמות ו, יג-כה: "וידבר ה' אל-משה ואל-אהרן... אלה ראשי בית אבתם..." בתוך דו השיח בין ה' למשה על המשך השליחות לפרעה, משלבת התורה את רשימת בני ראובן, בני שמעון ושושלת היוחסין המלאה של שבט לוי, עד משה ואהרן - "הוא אהרן ומשה אשר אמר ה' להם..." (פס' כו) - ומיד אחר כך חוזרת התורה לעניין הראשון ולדבריו של ה' למשה (פס' כט). ספורנו (ו, יד-כה) עונה תשובה אחת על שתי השאלות כתלויות זו בזו, הן לשאלת מקומה של הרשימה והן לשאלת חלקיותה. הכתוב מבקש להצדיק את בחירתם של משה ואהרן, לאחר שבני ישראל הטילו ספק בכושר מנהיגותם (ה, כא; ו, ט) ובעקבותיהם, משה עצמו חוזר ומביע ספק ביכולתו למלא את שליחותו (ה, כב; ו, יב).

אלה ראשי בית אבותם - בדין מינה את אלה שרים על ישראל, כי הם היו נכבדים מכל האומה, וזה כי ראובן בכור ישראל, ולא היו מצאצאי אנשים ראויים להקרא בשם זולתי בניו הנזכרים שהיו מכלל ע' נפש שכבר מתו... אבל לוי שהאריך ימים על כולם גידל גם את בני בניו להבין ולהורות, וכן קהת ועמרם, באופן שיצאו מהם משה ואהרן ומרים... באופן שאלה משה ואהרן הנזכרים היו ראשי אבות הלויים.

31. ספורנו יוצא מהמסגרת הפשטית המצומצמת, בני יעקב, ומפרש על בני ישראל בעתיד. כמו כן, הביטוי "העתידיים להתקיים בעקב ובסוף כל האומות" מבטא בפירושו - בהסתמך על הפסוק "כי אעשה כלה בכל הגויים ואתך לא אעשה כלה" (יר' מו, כח) - את נצחיות ישראל והישרדותם בפן התיאולוגי, לעומת הכליה הדתית של אומות העולם. בשבעת המקומות בהם מצטט ספורנו את הפסוק מירמיה בהקשר לענייננו (כגון: בר' לה, י; וי' כו, ט; דב' לב, יב), הוא משמיט מאמצע הפסוק את המילים "אשר הדחתך שמה", ובכך מוציאו מפשוטו ומקשרו ומפרשו בהתאם לתזה שלו, ככלייה עתידית, ושאינה בעיקרה כלייה פיסית. ראה גם פירושו לבמ' יד, כ.

32. האוונגליון - הגלטיים ג 7, 29; ו 16; הרומיים ח 17-1; ט 7-8; טויוט, רשב"ס, עמ' 58; ספר הברית, עמ' 12. תימוכין לעמדתם מצאו הנוצרים בפירושים לפרשיות בתורה, שבהן הצעיר מבוכר ונבחר על פני הבכור: הבל וקין, יצחק וישמעאל, יעקב ועשיו, אפרים ומנשה ועוד, ראה סימון, עמ' 170-171.

תפקידה של הרשימה וצורת כתיבתה הסלקטיבית מסבירים את מקומה ושילובה בפרשייה זו. בנוסף, מדגיש ספורנו את מעמדם של הנבחרים על ידי האל והדרישה מהעם לכבדם.³³ יתכן, שבפירושו זה משקף ספורנו גם את המציאות בימיו על אודות מעמדם של המנהיגים הדתיים בעיני העם, ומבקש להעביר מסר הדורש את כבודם של רבני תקופתו.³⁴

שמות כא-כג: דיני פרשת משפטים משולבים בין שני חלקי סיפור הר סיני (כ; כד). רש"י (כא,א) רואה את הסמיכות הקרובה, המיידית, שבין 'פרשת דינין' לבין פרשיית המזבח (כ,כא-כג), וראב"ע (כא,א) רואה בסמיכות חלק ממכלול שרשרת האירועים והמצוות בפרקים כ-כג. ספורנו (כא,א) כקודמיו, מפרש את הו"ו במילת 'ואלה' כו"ו החיבור, אך לדעתו הסמיכות מבטאת את הזיקה בין דיני פרשת משפטים לדיבר "לא תחמד... וכל אשר לרעך", זיקה של כלל ופרטים.

ואלה המשפטים - הנה בפרשה של מעלה היתה האזהרה ש"לא תחמוד... כל אשר לרעך" (כ,ד), ואלה המשפטים אשר בס ידע האדם מה הוא "כל אשר לרעך".³⁵

נראה שספורנו סבור, שהקשר שהוא מציג בפירושו הוא המתאים יותר לפשט הכתובים ולתוכנם, אף אם קשר זה הוא בין שני עניינים שאינם בסמיכות מיידית.

ג. מבנה פרשייה

בסוג זה של פירושים מבקש הפרשן לראות במבט-על רצף של עניינים הקשורים זה לזה ולא בכדי נכתבו בסמיכות. סוג זה כולל מבט-על על פרשייה אחת, במטרה לזהות את המבנה של מרכיבי הפרשייה ואת הקשרים הפנימיים שבין חלקיה. כמו כן מבקש הפרשן לשרשר מספר פרשיות הכתובות ברצף ולקשור אותן למסגרת רציפה אחת. הדיון בנקודה זו אינו על סמיכות בין

33. פירוש דומה פירש ספורנו ביחס לפסוקית, אשר לכאורה אינה שייכת לנושא הפסוק ואינה במקומה - "ויתן ה' את חן העם בעיני מצרים גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים" (שמי' יא,ג). הקשר בין שני חלקי הפסוק הוא קשר של סיבה. התיאור של משה מסביר את עובדת שאילת הכלים (בנוסף על הסיבה: 'ויתן ה' את-חן העם בעיני מצרים') ואגב כך גם מבצר את מעמדו של משה בתודעת הקורא, הן משה ההיסטורי והן כמייצג את דמות המנהיג הדתי.

34. כוונות התורה, עמ' שעה; בונפיל, רבנות, עמ' 29-31 והערות 21-25; שולוואס, היהודים, עמ' 73-74.

35. ראה גם פירושו לשמ' לה, א-ב: סמיכות נוספת המלמדת על איסור בניית המשכן בשבת.

אירועים, אשר ניתן לקשור אותם זה לזה בזיקה של סיבה ותוצאה. בקטגוריה זו הדיון הוא על רשימת מצוות או עניינים שהם בעלי מכנה משותף והפרשן רואה אותם כחטיבה אחת, בעלי נושא משותף אחד (אחדות הנושא).

1. מבנה פנימי של חלקי פרשייה

שמות לד, יז-כו: בפרשייה זו מספר מצוות שלכאורה אין ביניהן מכנה משותף. יתרה מזאת, בתוך המצוות של שלושת הרגלים משולבות מצוות שאינן מהעניין, כמו בכור בהמה ושבת. לדעת ספורנו (לד, יח), הקשרים בין המצוות בפרשייה הם גם על פי הכרונולוגיה, סדר ציווין לישראל, וגם על פי נושאן (אחדות הנושא).

את חג המצות תשמור - אחר שאסר אלוהי מסכה, אשר בס חשבו עושיהם להשיג חיי שעה, הזכיר מצוות אשר מהן ימשכו מיני הצלחות מדומות באביב בקציר ובאסיף ובעסקי הקנינים, וסידר אותן בזאת הפרשה על הסדר שבו נתנו לישראל. הראשונה מהן היא חג המצות... שנית, ענין הבכורות... שלישית, היא מצות השבת שניתנה במרה ובו יבורכו ימי המעשה... ועמה דיבר על השנה השביעית המברכת השנים... ואחר אלה המצוות הזכיר מצוה כוללת לשלשת הרגלים והיא "יראה כל זכורך" (פס' כג)... ואחר כך הזכיר מצוה מיוחדת על הרוב לחג הסוכות, והיא "לא תבשל גדי" (פס' כו), כי אז זמן הגדיים.

ויקרא יט: ספורנו (יט, ט-י) תר אחרי המכנה המשותף של המצוות בפרק, ומשרשר בין מצוה למצוה על ידי קשר לוגי, כאשר המסר הוא בעל משמעות רחבה וחזקה בהיבט הכללי, יותר מאשר המסר של כל מצוה בפני עצמה. ובקצרכם - ... ביאר אחר שקבלנו אותו לאלהים ראוי לנו ללכת בדרכיו, לעשות צדקה ומשפט, וממיני הצדקה הם לקט שכחה ופאה האמורים בענין, וזה באמרו אני ה' אלהיכם, כלומר: ומכיון שאני אלהיכם, וכל ארחותי חסד ואמת, ראוי לכם לשמור מיני הצדקה אלה הרצויים לפני. ואחר כך ביאר מיני המשפט שקצתם בין פרטי ההמון וקצתם בין שופט להמון וקצתם בין ראשי העם.

לאחר שעמד על המשותף המאחד את כל פרטי הפרק, מכאן ואילך עד סוף הפרק הולך ספורנו ומסביר את הקשרים שבין מצוה למצוה ואת השתייכותה לקבוצה המשותפת.

ויקרא כ: שלושה נושאים בפרק זה - איסור המולך, איסורי עריות ומאכלות אסורים. ראשית, ספורנו (כ,ב) קושר בין פרק כ לפרק יט, ואחר כך מבקש הוא למצוא את המשותף לשלושת הנושאים בפרק כ ולהסביר את סמיכותם זה לזה. אשר יתן מזרעו למולך - אחר שביאר הכוונה האלהית לקדש את ישראל למען ידמו אליו כפי האפשר... דיבר בעונש המיטמאים בא' מג' מיני טומאות המנגדות לקדושה הנזכרת. האחת היא הטומאה בדעות, כענין המולך... והשנית היא הטומאה בזרע, וזה בעריות... והג' הטומאה במאכלות האסורות... והתחיל לדבר במולך, ואמר עם הארץ ירגמוהו באבן, וזה יעשה ההמון בקנאם לכבוד קונם.

2. רצף פרשיות

ויקרא יא-יט: ספורנו (יט,ב) מציע בפירושו מבט כללי על הפרקים יא-יט, ורואה אותם משורשרים זה בזה בתוכנם ותכלית אחת להם - "קדושים תהיו". דבר אל כל עדת... קדושים תהיו - אחר שהשרה שכינתו בישראל לקדשם לחיי עולם... והבדלים מטומאת המאכלות (פרק יא), והזרע בטומאת הנדה (פרק טו), והנגעים הנמשכים ממנה,³⁶ ומטומאת הזבה, וטומאת החטאים, כאמרו "מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו" (טז,ל), ומחברת השדים, ורוח הטומאה, ומטומאת העריות, כאמרו "אל תטמאו בכל אלה" (יח,כד), אמר עתה שהכוונה בכל אלה האזהרות היא שיהיו קדושים.

ויקרא כג:

מועדי ה' אשר תקראו אותם מקראי קדש - אחר שדיבר בענין הקרבנות ומקריביהם³⁷ שהכוונה בהם השרות השכינה בישראל,³⁸ דיבר במועדים אשר בשביתתם יכוין לשבות ממעשה הדיוט... ולעסוק בכולם בתורה ועסקי קדש... ובזה תשרה שכינה על ישראל בלי ספק... הם אותם המועדים שארצה בם. אמנם כשלא תקראו אותם מקראי קדש, אבל

36. כוונתו למיני הצרעת שבפרקים יג-יד, ראה פירושו לוי' יג,ב: "אדם כי יהיה בעור בשרו - וזה יהיה ברוב אם לא יטהר הזרע מדם הנדות."

37. ניתן לפרש כוונתו לפרק כב בלבד, אך יתכן וכוונתו בהיבט רחב יותר, על כל פרשת הקרבנות שבכל ספר ויקרא, ואזי לפירושו, הקישור הוא בין המועדים (פרקים כג-כה) לבין הנושא העיקרי בתחילת הספר, הקורבנות.

38. ראה גם פירושו לוי' א,ב; יא,ב.

היו מקראי חול ועסק בחיי שעה ותענוגות בני האדם בלבד, לא יהיו 'מועדי אבל יהיו 'מועדיכם שנאה נפשי' (יש' א, יד).
 גם בפירוש זה, מעבר לקשר הלוגי, יש בחיבור שבין הפרשיות מסר חינוכי-דתי.
במדבר א-ט: ספורנו (ט, א) מבקש לראות את חלקו הראשון של ספר במדבר (שאלמלא חטאו היו נכנסים לארץ מיד בפרק י) במבט-על הקושר את כל החלקים לחטיבה ספרותית אחת.

בחדש הראשון - אחר שפקד אנשי הצבא וסידר הדגלים ונושאי המשכן להכניסם לארץ, וטיהר מחניהם מן הטמאים... ומן הממזרים, בענין הסוטה, למען תהיה השכינה ביניהם במחנה צבאותם, סיפר הכתוב ארבעה מעשים טובים שעשו ישראל, שבהם זכו ליכנס לארץ מיד בלתי מלחמה, לולא המרגלים, כמו שהעיד משה רבינו באמרו לחובב "נוסעים אנחנו אל המקום" (י, כט). ראשונה, סיפר חנוכת המזבח; שנית, זריזותם בענין חינוך הלויים; שלישית, זריזותם בקרבן הפסח; רביעית, לכתם אחרי האל יתברך במדבר.

דברים יד-כה: המיוחד בדוגמה זו הוא באורכה. ספורנו קושר בין כל הפרשיות בפרקים אלו. אך בניגוד לפירושו בספר ויקרא, שבו פרס את המשותף ואת הקשרים שבין הפרשיות במקום אחד, בדוגמה זו קושר ספורנו את הפרשיות במספר מקומות כשרשרת.³⁹ בתחילה מוצא ספורנו (טו, יט) את הקשרים הפנימיים בקטע הראשון (יד, כב - טז, יז).

כל הבכור - אחר שביאר מיני חסד בתבואה, והוא מעשר עני,⁴⁰ ובמעות, והוא שמיטת כספים והצדקה, ובשאר הקניינים, בהענקת עבד עברי,⁴¹ ביאר מצוות אשר בהן הודאה לאל יתעלה, והם מתן הבכורות...⁴² וחג המצות... וחג השבועות... וחג האסיף... ושכל אחד מהם נביא איזה דורון לאדון, כאמרו "ולא יראה את פני ה' ריקם" (טז, טז).
 מכאן ואילך, כל קטע הוא מחבר לקטע שלפניו ומפרט את הקשרים הפנימיים שבתוכו.

39. יד, כב - טז, יז בפירושו לטו, יט; טז, יח - יח, כב בפירושו לטז, יח; יט, א - כא, ט בפירושו לטו, יב; כא, י - כב, יב בפירושו לכא, י; כב, יג - כג, טו בפירושו לכב, יג; כג, טז-יט בפירושו לכג, טז; כג, כ - כה, י בפירושו לכג, כ; כה, יא; כה, יד-טז. נראה שהסיבה לכך היא ריבוי הפרטים שבפרשיות בספר דברים לעומת הנושאים הכלליים יותר בספר ויקרא.

40. דבי יד, כב-כט.

41. דבי טו, א-יח.

42. דבי טו, יט-כג.

ד. סיכום

מהדברים לעיל נראה שספורנו מיעט להשתמש במידה זו בפירושו. מהדוגמאות עולה, שספורנו קישר בין עניינים סמוכים פעמים בעקבות חז"ל ופרשנים קודמים, ופעמים עם פירוש מקורי שלו. פירושי הסמיכות של ספורנו מאופיינים בכך, שבכל אחד מהם יש מסר חינוכי-דתי, אם במפורש ואם ברמז. ספורנו מבקש להציג לא רק את הסדר ההגיוני שבכתיבה, אלא אף את המסרים המקופלים בסדר זה.

כמו כן ספורנו קושר את הפרשיות או בקשר של סיבה ותוצאה רציונאליים או בקשר הגיוני אחר. חיפוש קשר מסוג זה הוא מדרכי הפשט, וסיכוי טוב לו להתקבל על לב קוראיו בני הרנסנס. סגנון זה משרת את אחת ממטרות פירושו, כפי שכתב בהקדמתו לפירוש התורה, בהציגו את מניעיו לכתיבת הפירוש. מניע מרכזי לכתיבת פירושו הוא טענותיהם של "המתווכחים" נגד התורה, אשר אינה כתובה כסדר הראוי. מטרתו של ספורנו היא להציג, עד כמה שניתן, את חלקי התורה כמקושרים ביניהם בקשר הגיוני רציונאלי, ומשום כך גם לא השתמש במדרשי סמיכות הרחוקים מפשט הכתוב. ספורנו עושה זאת במספר מעגלים: פסוקים סמוכים, פרשיות, רצף של מספר פרקים ואף ניסה למצוא את הקשרים שבין החומשים (כפי שכתב בהקדמתו: "ובחלוקת ספריה וסיומם").⁴³

ראייה כוללנית של התורה טומנת בחובה מטרה נוספת במישור הפולמוס היהודי נוצרי. לפי הנצרות, בואו של המושיע האיר את המקרא באור מיוחד המשפיע על דרך הבנתו. הבנה אמיתית של המקרא - יסודותיה רמוזים במקרא עצמו, אך עיקרה יושג על ידי ראייה רחבה ומקיפה אשר תצליח לחשוף את המשמעות הרוחנית הקיימת לדורות. הנוצרים סברו שהיהודים אינם מסוגלים, בשל דבקותם במשמעות המילולית, להגיע לראייה כוללנית של המקרא. משום כך הורו ראשי התיאולוגים הנוצרים בימי הביניים, שבניהול ויכוח דתי עם היהודים על משמעות המקראות, יש להתמקד בעקרונות, ולא בביאורי מילים ופסוקים בודדים. בפירושי מילים או פרשיות צרות כשהן לעצמן, ידם של היהודים תהיה על העליונה.⁴⁴

43. את רוב הקדמתו לתורה מקדיש ספורנו לסקירת תוכן החומשים ולנסיון להציגם כרצף הסטורי-הגיוני, הן בתוכנו של כל חומש והן בקשר שבין החומשים. יתכן והמקום הרחב שמקדיש ספורנו בהקדמה זו, שהיא מעין הצהרת כוונותיו, מעידה על חשיבות הנושא בקרב קוראיו ובעיניו.

44. טויטו, רשב"ם, עמ' 67 והערה 127.

נראה שפירושו של ספורנו מכוון גם נגד הטאקטיקה הפולמוסית הנוצרית. מעבר לפירושי המילים והפסוקים הבודדים ובשימת דגש חזק יותר, מצויה בפירוש ספורנו ראייה כוללתית ותפישה פרשנית רחבה, הדנה בנושאים כגון: מבנה התורה, סדר חלקיה והקשרים ביניהם, ותפקיד כל חלק ביחידה הגדולה.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

<p>ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט.</p>	<p>בונפיל, רבנות</p>
<p>ז' גוטליב, ביאור על התורה לרבי עובדיה ספורנו (כולל מאמר כוונות התורה), מהדורת גוטליב - דרום, ירושלים תשמ"ד.</p>	<p>גוטליב, ביאור</p>
<p>ז' גוטליב, כתבי רבי עובדיה ספורנו, ירושלים תשמ"ד. י' גוטליב, "סמיכות פרשיות בפירושי ראב"ע: מפרשנות הדרש אל הפשט", בתוך: מ' גרסיאל ואחרים (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות, ה', רמת גן תש"ס, עמ' 205-219.</p>	<p>גוטליב, כתבי גוטליב, סמיכות</p>
<p>י' גוטליב, "אין מוקדם ומאוחר בפירוש הרמב"ן לתורה", תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 41-62.</p>	<p>גוטליב, רמב"ן</p>
<p>י' גוטליב, "למה נסמכה בפירוש רש"י", בתוך: מ' ארנד ואחרים (עורכים), פרקי נחמה - ספר זיכרון לנחמה ליבוביץ, ירושלים תשס"א, עמ' 149-175.</p>	<p>גוטליב, רש"י</p>
<p>א' טויטו, "שיטתו הפרשנית של רשב"ם על רקע המציאות ההיסטורית של זמנו", בתוך: י"ד גילת ואחרים (עורכים), עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל, מוקדש לפרופסור ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 48-74.</p>	<p>טויטו, רשב"ם</p>
<p>ע' ספורנו, כוונות התורה, בתוך: ביאור על התורה לרבי עובדיה ספורנו, ז' גוטליב, ירושלים תשמ"ד. M. Simon, <i>Verus Israel</i>, New-York 1986.</p>	<p>כוונות התורה</p>
<p>א' סימון, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי-עשר, רמת גן תשמ"ט.</p>	<p>סימון סימון, ראב"ע</p>
<p>י' קמחי, ספר הברית, ירושלים תשל"ד.</p>	<p>ספר הברית</p>

פירוש ספורנו לתורה, בתוך: ז' גוטליב (מהדיר), באור על התורה לרבי עובדיה ספורנו, ירושלים תשמ"ד.	פירוש
י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א, תל-אביב 1991. ש' רגב, "גאולה וגלות בפירושו של ר' עובדיה ספורנו למקרא", בתוך: א' רביצקי (עורך), מרומי לירושלים - ספר זכרון ליוסף ברוך סרמוניטה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 271-287.	פרנקל, אגדה רגב, גאולה
ב' רות, היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב.	רות, היהודים
מ"א שולוואס, חיי היהודים באטליה בתקופת הריניסאנס, ניו יורק תשט"ו.	שולוואס, היהודים